

Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 122.

11. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 2. – С. 435.

12. Там само. – № 3. – С. 109.

13. Там само. – С. 113.

14. Там само. – С. 128.

15. Торнау Ф.Ф. Из воспоминаний бывшего кавказца // Нева. – 1910. – № 17. – С. 12.

16. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 73.

17. Там само. – С. 64.

18. Там само. – № 9. – С. 16.

19. Там само. – № 10. – С. 73.

20. Там само. – № 12. – С. 206.

21. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 30.

22. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 130.

23. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 3. – С. 109.

24. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 132.

25. Там само. – С. 108.

26. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.

27. Там само. – № 4. – С. 673.

28. Торнау Ф.Ф. Гергебиль. // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – № 3-4. – С. 425.

29. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 12. – С. 206.

Володимир Меша

СВЯТА ЗЕМЛЯ У ВИВЧЕННІ ДІЯЧІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ПІ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Після падіння Східної Римської імперії (Візантії) на світовій арені діяла лише одна православна імперія, яка могла претендувати на роль захисника інтересів східного християнства в рамках Вселенської православної церкви та підтримувати ідею православного прозелітизму в різних частинах світу, – Російська імперія. Зростання міжнародного впливу Росії протягом XVIII–XIX ст. та масштабів зовнішньополітичних зацікавлень Петербурга неодмінно мали призвести до посилення політики Росії на Сході і, зокрема, до виконання почесної ролі захисника інтересів православ'я в Османській імперії – державі, до якої офіційно входили конфесійні території чотирьох східних православних патріархів – Константинопольського, Александрійського, Єрусалимського та Антиохійського. Особливе місце серед названих центрів східної християнської церкви займав Єрусалимський патріархат – як колыска християнства і первісток всіх християнських церков, як світовий центр найбільших християнських святинь. Опікування цими святинями було предметом суперечок великих країн Європи і стало однією з причин невдачі для Росії Кримської війни 1853-1856 рр. з

Оттоманською Портою та коаліцією європейських держав. До часу своєї загибелі або трансформації в умовах комуністичного панування Росія незмінно прагнула засвідчувати свою присутність на Святій землі та розвивати діяльність російської православної місії в Єрусалимі – це було важливим питанням престижу та інтересів православної церкви.

Православні патріархати Сходу об'єктивно були зацікавлені у зростанні політичного впливу Росії на міжнародній арені, оскільки перебували у дуже невігідних умовах в рамках іновірної держави. Єрусалимський патріархат, у власності якого була більша частина християнських святинь Палестини, був особливо зацікавлений у допомозі з боку Росії. Ця церква зазнавала тиску не лише з боку турецької адміністрації, а й західних країн, які прагнули розширити свої права на території священних місць Палестини, взяти під свій контроль певні святині Єрусалима, Віфлеєма та ін. міст. Тісні відносини між Єрусалимським патріархатом та російською владою і церквою (відносини започатковано в середині XVI ст.) ще за московського періоду російської історії вийшли на рівень не тільки міжцерковного, а й політичного співробітництва. Єрусалимський патріархат надавав Росії досягну для нього інформацію щодо політичної ситуації в Османській імперії, орієнтував російську владу на потребу допомоги православним народам у боротьбі з Оттоманською Портою. У Православній богословській енциклопедії початку XX ст. зазначалося, що після кожної військової поразки турків або під час політичних звад єрусалимські патріархи сповіщали російський уряд, „що царство агарян слабне та що московські царі мають готуватися прийняти візантійську спадщину. Патріархи уважно слідкували за політичним життям у Туреччині, за ходом війн з росіянами, надсилаючи відповідні повідомлення до Росії, давали поради та... сприяли торжеству Росії над ворогами” (17, С. 398-399). За імперського періоду у відносинах з Єрусалимським патріархатом Росія обмежувалася спочатку лише традиційними пожертвами на користь Храму Гробу Господнього та інших святинь Палестини. Починаючи з 1840 рр., коли католицька церква значно активізувалась на території Палестини, Росія знову намагається налагодити особливі відносини з Єрусалимським патріархатом.

Активність західних країн у Палестині зростала неухильно починаючи з XVI ст., коли на Святій землі вперше після доби хрестових походів з'явилися представники латинської церкви. Поступово збільшуючи католицьку громаду в Палестині, набуваючи прав власності на землі та перебираючи на себе деякі християнські святині, представники папської курії спромоглися в 1846 р. заснувати Католицький єрусалимський патріархат. Завдяки підтримці чернечих орденів та місіонерських товариств Західної Європи католицька церква в Палестині спиралася на потужну фінансову базу та високопрофесійних місіонерів. Наприкінці XIX ст. католики вже мали в Святій землі 22 монастирі, понад 60 храмів, близько 50 філантропічних закладів, понад 70 нижчих шкіл, понад 20 середніх та 2 вищих. На ниві католицької пропаганди діяли представники 10 католицьких орденів, понад 600 священників, місіонерів та вчителів. Результати їхньої діяльності були настільки успішними, що наприкінці XIX ст. у Палестині було понад 13 тисяч прозелітів католицької церкви (для порівняння – православне населення Палестини у цей же час становило 27, 5 тис. чол.). Пропагандою своїх ідей займалися і представники різноманітних протестантських течій, переважно з Британії та Німеччини. Кількість протестантського населення в Палестині у 1890 рр. сягала близько 4 тис. чол. Ще до початку діяльності Російської православної місії в Єрусалимі в цьому місті були засновані англійське, пруське, французьке та сардинське консульства [17, С. 400-402, 417; 3, С. 466; 5, С. 43 зв.].

Отже, серед факторів, які зумовили активізацію російської зовнішньої політики в Палестині та зобов'язали офіційний Петербург посприяти посиленню позицій російської православної церкви в Святій землі, були такі:

- традиційні ідеологічні міркування – прагнення Росії на ділі виконувати роль (місію) захисника Вселенського Православ'я;

- посилення позицій західних країн та західних течій християнства в країнах Леванту і, зокрема, в Палестині.

Останній фактор був особливо вагомим з огляду на традиційне протистояння Росії, Англії та Франції (згодом і Німеччині) в питанні впливу на ситуацію в ослабленій Османській імперії. При цьому православні церкви Сходу могли виконувати роль додаткового важеля впливу в регіоні, а подеколи й вірних союзників Російської імперії.

В умовах потужного інославно-місіонерського руху православна єрусалимська патріархія, вочевидь, потребувала допомоги з боку інших православних церков та держав. У цій ситуації російський уряд вирішив вдатися до активніших кроків й ініціював 1842 р. відрядження до Палестини відомого сходознавця, дослідника історико-мистецької спадщини Афону, Палестини, Синаю та інших відомих центрів православної духовності архимандрита Порфірія (К.А. Успенський)*. На той час настоятель церкви при імператорській російській місії у Відні архимандрит Порфірій мав на місці вивчити стан справ у Палестині й представити детальний звіт. Ця місія була виконана, й у своїх реляціях архимандрит відзначав, що завдання Росії по відношенню до палестинської церкви полягає тепер не тільки в тому, щоб надавати їй фінансову допомогу та захист перед турецьким урядом, а головним чином у просвітницькій роботі серед тамтешніх греків та сирійців, у належному виванні білого та чорного духовенства, в упорядкуванні місцевого церковно-економічного життя та встановленні правильних відносин між пастирями та паствою [17, С. 404].

Завдання, визначені архимандритом Порфірієм, були настільки масштабними, що навіть виходили за межі компетенції російської православної церкви та уряду, оскільки стосувалися внутрішнього життя незалежної помісної церкви – єрусалимського патріархату. І все ж стала зрозумілою необхідність створення окремої інституції, яка могла б опікуватись інтересами слабкого, але надзвичайно важливого, з точки зору інтересів Вселенського Православ'я, Єрусалимського патріархату.

1846 р. було засновано російську духовну місію в Палестині з резиденцією в Єрусалимі. На чолі місії було призначено архимандрита Порфірія, і за наданою їй інструкцією вона мала представляти в Єрусалимі “взірець православного благолепного богослужіння” та виконати завдання “піднесення грецького духовенства у власних його очах та в очах православної пастви” і “навернення до православ'я й утвердження в ньому місцевих народних елементів” [5, С. 43 зв.].

Незважаючи на те, що інструкції, по суті, повторювали амбіційні завдання, визначені попередньо Порфірієм Успенським, реальні можливості створеної місії були мізерними. За тією інформацією, котру ми знаходимо у “Доповідній записці про потреби місії в Єрусалимі” (укладена на початку 1880 рр.),** виконання цих завдань вимагалось від двох російських ченців, “які жили на хлібах у греків” та були залишені майже напризволяще без будь-якої підтримки. Не дивно, у зв'язку з цим, наголошує автор, що духовна місія нічого не зуміла зробити [5, С. 43 зв.-44].

Діяльність палестинської духовної місії була перервана Кримською війною 1853-1856 рр., але, зрозуміло, що перебуваючи в незавидному становищі, вона і без війни не могла провжувати повноцінну роботу за тих умов, які склалися. Після війни діяльність місії було відновлено, і склад та потенційні можливості цього осередку російської православної церкви в Єрусалимі були вже дещо іншими. Призначена в 1858 р. місія складалася з преосвященного Кирила (голова місії), двох ієромонахів, ієродиякона та 6 півчих. За наданою їй інструкцією на неї покладалось завдання “не дивитися більше на церкву в Сирії та Палестині кризь грецьку призму”, а дбати про справжні інтереси Росії, утримувати арабів у православ'ї та не допускати їх до переходу в латинську віру, замирювати ворогуючих арабів і греків та загалом усі ворогуючі між собою в Єрусалимі віросповідання, мати моральний нагляд за руськими паломниками, турбуватися

за урочисте «благолепіє» руського богослужіння і дбати про заснування богоугодних закладів, роздавати милостиню місцевій пастві [5, С. 44-44 зв.].

Виразний акцент у наданих інструкціях на необхідності проводити самостійну політику в Палестині та не зважати на позицію грецького духовенства, яке складало церковну ієрархію Єрусалимського патріархату, потребує деяких пояснень. Святійший Синод та ієрархи російської православної церкви, висловлюючи це побажання, виходили з того, що грецьке духовенство прагнуло зберігати й надалі монополію душпастирської служби в Святій землі і неохоче йшло на залучення до неї місцевих жителів – арабів. Така позиція часом стояла на заваді політиці православного прозелітизму і стримувала процес навернення до православ'я місцевого люду. Російська православна церква, яка виступала проти грецького гегемонізму у східних патріархатах, готова була посприяти навіть у висвяченні єпископів з числа арабського населення і до того ж прагнула значно посилити місіонерську діяльність з метою зміцнення православної конфесії в Палестині. Автор «Доповідної записки» відзначав, що в справі опору іновірній пропаганді «інтереси патріархату прямо протилежні нашим». Місцева паства є бідною і, крім витрат, не приносить нічого патріархату. Тому вигіднішим для неї є скорочення постійної пастви. Єрусалимському патріархату уявляється ідеалом вірменська церква, яка не має в Палестині постійної пастви. Навпаки для Росії збереження кожного православного є збереженням додаткового союзника [5, С. 42 зв.].

Незважаючи на те, що російській духовній місії було виділено стале грошове утримання в розмірі 14 тисяч 650 рублів на рік і склад місії було розширено, її діяльність ще певний час не відзначалась особливою активністю та помітними успіхами. Значною мірою це пояснюється тим, що від часу заснування так званого Палестинського комітету (1858 р.), який було введено у структуру Міністерства іноземних справ Російської імперії, до Єрусалима було відряджено консула, і відносини між офіційним представником дипломатичного відомства та головою духовної місії набули характеру перманентного протистояння. «Доповідна записка про потреби місії в Єрусалимі» пояснює це прагненням світської влади принизити роль саме духовної місії і звести її до ролі «домового священика при консулі» [5, С. 45-45 зв.]. Взаємні образи та недоречне протистояння представників російської світської та духовної влад лише відволікали їх основні функції – захист інтересів православ'я та нарощення впливу Росії на Близькому Сході. Не простими були відносини керівників духовної місії і з єрусалимською патріархією. Лише з 1864 р., коли на чолі духовної місії стає архімандрит Антонін***, починається новий етап у діяльності цього осередку – період найбільших успіхів у релігійній та просвітницькій діяльності місії.

Початково маючи у своєму розпорядженні ті ж кошти та утверджений після Кримської війни 1853-1856 рр. штат місії, архімандрит Антонін розгортає активну діяльність у декількох напрямках. Насамперед, проводиться наполеглива робота з розширення земельної власності російської духовної місії в Палестині, що мало зміцнити її позиції, а головне, поліпшити умови численних паломників з Російської імперії, яких щорічно прибувало від 2 до 3 тисяч чол. [5, С. 43; 10]. На придбаних за приватні та громадські кошти**** землях зводилися церкви, притулки для паломників, школи, лікарні, господарські будівлі тощо.

На початку місії архімандрита Антоніна серед т.зв. руських місць у Єрусалимі були: частина храмового комплексу Воскресіння (на схід від самого храму Воскресіння), руське подвір'я та будинок для консулів у північно-західній частині Єрусалима, руське місце в районі Масличної гори та арабського поселення Кармес-Сайяд та руський цвинтар неподалік гори Воскресіння та Йосафатової долини (це так звана долина смерті – місце, де розміщені найдавніші поховання в Єрусалимі) [2, С. 656; 9, С. 550].

Протягом 28-річної служби на чолі духовної місії Антоніну вдалося придбати нову власність на суму до 2 млн. руб. [15, С. 870]. Зокрема, велику ділянку землі в Єрусалимі, земельну ділянку на Елеонській горі (околиця міста) поблизу місця

Вознесіння Господня (згодом тут, на місці плачу Господа над Єрусалимом, було споруджено церкву св. Марії Магдалини – в пам'ять імператриці Марії Олександрівни та церкву Вознесіння з дзвіницею і будинком для паломників [3, С. 477; 9, С. 507-508]. Придбано землі в Бет-Джалі (давня Ефрафа) між Єрусалимом та Віфлеємом, де влаштовано притулок, землі в Горній (на захід від Єрусалима, неподалік від цього місця розташовувалась “Горная” або “Горній град Іудовий” – там жили Захарія та Єлизавета – батьки Іоанна Предтечі). В Горнім граді було споруджено храм в ім'я Казанської Божої Матері, засновано монастирський жіночий притулок на місці давнього Іерихона, куплено землі в Йорданській долині Ель-Гор та в Хевроні [9, С. 508; 16, С. 20-22, 125-126].

З метою обжиття придбаних земель та допомоги паломникам новими господарями у цих володіннях російської духовної місії зводились нові притулки, лікарні, школи (в них навчали читання, письма арабською мовою, священної історії; існувала також школа для дівчаток) [12, Арк. 24 зв.].

Нові землі, придбані єрусалимською духовною місією РПЦ, а також історичні та археологічні пам'ятки в цих місцях були описані екстраординарним професором Київської духовної академії (КДА) Акимом Олесницьким, який 1873 – 1874 рр. здійснив поїздку по Палестині за відрядженням КДА. Ця наукова експедиція стала важливою подією у розвитку палестинознавства та формуванні сходовознавчої школи в рамках КДА. А. Олесницьким було описано Єрусалим II пол. XIX ст. (його святині), місця паломництва в Палестині та анклав Російської православної церкви (РПЦ) на Святій землі. В ряду інших Олесницький описує володіння РПЦ поблизу Хеврона – міста, до якого в I пол. 1870 рр. не дісталася жодна християнська місія, крім православної російської. Хеврон був на той час своєрідним осідком мусульман-ортодоксів, які вважали християн своїми особистими ворогами у Хевроні [16; С. 126]. Відповідно придбання архимандритом Антоніном земель поблизу цього міста та побудова нового “руського дому” були не лише великим благодіянням для паломників, а й значним кроком в історії християнського просвітництва тогочасної Палестини* ****.

Подвижницька праця членів єрусалимської місії на чолі з архимандритом Антоніном у справі зміцнення позицій РПЦ в Палестині все-таки не могла забезпечити вирішення усіх нагальних потреб православних паломників. Щорічно до Палестини прибувало до 3000 паломників з Російської імперії. Натомість паломницькі притулки навіть на початку 1880 рр. давали можливість розмістити не більше 800 чол. Внаслідок тісноти і спекотного клімату в притулках дуже складно було витримати певні норми гігієни та порядку. Нагляд за хворими православними паломниками був незадовільним, а відповідний госпіталь був розрахований лише на 50 ліжок. Значні випробування чекали на паломників по дорозі до Святої землі.

На початку 1880 рр. маршрут паломників виглядав так: православні віруючі спочатку добиралися до Одеси, звідки вирушали у морську подорож до Константинополя (вважалося, що маючи від 150 до 300 р., паломник не буде мати особливих незручностей в дорозі та самій Палестині)* *****; вже в Константинополі зупинялися на території грецьких монастирів, очікуючи проходження процедури перевірки документів (паспорта) – це займало чимало часу – до декількох днів; через 14 днів морської подорожі паломники прибували до Яффи, через два дні караванного шляху – до Єрусалима. У Вічному місті, як і в Яффі, паломники стикалися з проблемою розміщення та організації елементарного побуту (в притулках РПЦ не вистачало місць, а перебування в грецьких монастирях було дорогим – навіть воду доводилося купувати!). Надійних і досвідчених провідників по інших святих місцях Палестини було дуже мало, тому ці подорожі були небезпечними та посильними лише для витривалої людини [10; С. 644, 646].

Ситуація почала змінюватися на краще, коли до роботи з організації паломництва до Палестини долучилося засноване 1882 р. імператорське православне палестинське товариство. Очоловане великим князем Сергієм Александровичем

і маючи у своєму складі найвпливовіших міністрів, у тому числі обер-прокурора Св. Синоду К.П. Победоносцева, товариство опікувалося підтриманням православ'я у Святій землі, допомогою паломникам та ознайомленням російського суспільства зі святими місцями Палестини, поширюючи наукові та популярні друковані видання [10; С. 645; 17; С. 406]. Фінансовими джерелами діяльності товариства були приватні пожертви та щорічні збори по церквах імперії на потреби імператорського палестинського товариства.

Проаналізувавши стан організації паломництв, для цього до Палестини звичним паломницьким маршрутом відрядили одного з членів товариства, правління палестинського товариства 18.10.1884 р. вирішило зосередити зусилля на вирішенні низки проблем:

- 1) можливе здешевлення подорожі до Єрусалима;
- 2) покращення притулків для паломників та заснування дешевих їдалень;
- 3) посилення єрусалимської духовної місії (збільшення чисельності місії у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи);
- 4) підбір гарних проводирів по святих місцях;
- 5) збільшення числа служб слов'янською мовою у храмі Воскресіння в Єрусалимі [10; С. 644, 646].

За свідченням Православної богословської енциклопедії (1905 р.), завдяки діяльності імператорського православного палестинського товариства вдалося прекрасно організувати паломницький рух та подорожі по Святій землі [17; С. 406]. При притулках заведено пральні, лазні, їдальні, хлібопекарні, збільшено саму мережу паломницьких притулків та лікарень. Завдяки співробітництву з Російським товариством пароплавства і торгівлі вартість проїзду в обидва кінці в III класі вдалося зменшити до 47 руб. (тобто менше 2-місячного жалування звичайного священика). Крім того, на початку XX ст. палестинське товариство вже мало 87 шкіл в Палестині та Сирії з 10.225 учнями та 417 вчителями. Товариство видавало періодичні друковані видання “Палестинский сборник”, “Сообщения”, “Беседы о Святой земле”, “Палестинские листки” та інші. Інтерес до історії країн Близького Сходу зумовив утворення при Палестинському товаристві наукового відділення, яке лише за 15 р. (1882 – 1897 рр.) видало 93 праці наукового та літературного характеру в 160 томах [8; С. 50; 10; 645; 17; С. 406].

Розвивалося також співробітництво між Палестинським товариством та Єрусалимською духовною місією РПЦ, яка за штатом 1890 р. складалася вже з 30 чоловік. * * * * * Крім спільної організації паломництв, навчання в православних школах в Палестині, обидві структури співпрацювали в галузі дослідження історії, археологічної та мистецької спадщини Палестини. Зокрема, в результаті проведених Палестинським товариством під наглядом архімандрита Антоніна археологічних розкопок протягом 1883 – 1891 рр. було віднайдено і відкрито для споглядання монументальні фрагменти пропілей Константинової базиліки (IV ст. н.е. – зі східного боку храму Воскресіння в Єрусалимі), мозаїчні фрагменти однієї з Елеонських усипальниць (V ст.) на Елеонській горі в Єрусалимі (з цієї гори Ісус Христос вознісся на небеса після явлення своїм учням; розкопки проводилися на ділянці, що належала РПЦ) та фундаменти давніх церков і мозаїчні фрагменти усипальниць в Єрихоні [9; С. 550, 561 – 562, 567 – 568].

Палестинське товариство поступово перебрало на себе головну роль в організації шкіл та притулків, забезпечувало паломників необхідним юридичним захистом, транспортом, організувало фахові археологічні розкопки тощо у тих масштабах, котрі диктувалися часом, і в тій взаємодії світських та духовних установ в Російській імперії і Святій землі, яка була недосяжною для духовної місії в Палестині. Палестинське товариство вирішальним чином посприяло розвитку тих успіхів, які стали заслугою та результатом діяльності архімандрита Антоніна та всієї російської духовної місії в Єрусалимі. Лише за 1895 – 1896 рр. на різноманітні благодійницькі та просвітницькі заходи в Палестині Імператорське палестинське товариство витратило понад 530 тис. рублів [8; С. 50].

Активізація діяльності РПЦ на священних для усіх християн землях Палестини, успіхи у справі зміцнення інтересів православної церкви на Сході йшли в руслі посилення позицій Російської імперії на Близькому Сході. Таємні угоди між Англією, Францією та Росією вже в роки I Світової війни передбачали розподіл Оттоманської Порти на сфери впливу в разі перемоги союзників по Антанті, але ще задовго до цього Росія намагалася використати можливості зміцнення своїх позицій у цьому регіоні, й одним із засобів до цього були традиційні заходи з матеріальної підтримки східних православних патріархів та посилення позицій РПЦ у межах конфесійних територій Константинопольського, Александрійського, Антиохійського та Єрусалимського патріархів. Особлива увага була приділена Палестині, і за період II пол. XIX ст. російська духовна місія в Єрусалимі досягла значних успіхів. Значно розширено володіння місії в рамках Палестини, взято під опіку держави і церкви паломників до Святої землі з Російської імперії, за взаємних зусиль єрусалимської місії та Імператорського палестинського товариства створено значну мережу притулків для паломників, початкових навчальних закладів для місцевого населення, засновано лікарні та нові церкви. Плідна співпраця місії та Палестинського товариства проявилася і в організації археологічних розкопок на території Палестини, в т.ч. на території Єрусалима. Ці напрями діяльності православних духовних міст були безпосередньо пов'язані з представниками духовенства, які набували освіти та значний час працювали в Україні. Перший голова єрусалимської місії Порфірій Успенський після повернення з Палестини ще тривалий час здійснював свою пастирську службу в Україні, здобув своїми чеснотами сан єпископа чигиринського та став вікарієм Київського митрополита. Найдіяльніший голова єрусалимської духовної місії архімандрит Антонін здобув освіту в КДА та, як і Порфірій Успенський, підтримував контакти з цим відомим духовним навчальним закладом, збагатив колекцію при КДА предметами світської та церковної історії Сходу. Завдяки тісним зв'язкам КДА та Єрусалимської духовної місії цей навчальний заклад став свого роду одним з провідних центрів палестинознавства в Російській імперії й організовував спеціальні наукові експедиції до Святої землі (зокрема експедиція на чолі з екстраординарним професором КДА А.Олесницьким). Церковно-археологічний музей ЦАМ при КДА не мав собі рівних в Російській імперії за кількістю і вартістю експонатів. Одні з найдавніших візантійських ікон, подаровані музею Порфірієм Успенським (відносяться до VI ст. н. е.), і зараз експонуються в Києві – в музеї Богдана та Варвари Ханенків.

Джерела та література:

Архімандрит Порфірій – Сенявіну Л.Г., управляющому МИД. Письмо из Александро-Невской Лавры 29 января 1855 г. О назначении архимандрита Порфирия начальником русской духовной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 564. – А. 1-1 зв.

Вейнберг Л. Иерусалим // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография И.А. Ефрона, 1894. – Т. XIII А. – С. 652-658.

Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.443-483.

Годубев С. Порфирий (Успенский) // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – С. 593-596.

Докладная записка о нуждах русской православной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 297. – А. 39-46.

Донесение о состоянии дел в Антиохийской Апостольской церкви // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 21-22 зв.

Донесение о состоянии православной церкви в Сирии и Палестине и вообще во всей Турецкой империи // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 15-19 зв.

Жилок С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.

Кондаков Н. Иерусалим христианский: исторический очерк и памятники // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.484-570.

Общее собрание Православного Палестинского общества // Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1884. – № 21. – С. 644-647.

Петров Н.И. Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 105 с.

Письмо архимандрита Антонина из Иерусалима. 18 янв. 1867 г. // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 297. – А. 21-24 зв.

Православное Палестинское Общество // Вольнские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1883. – № 23. – С. 684.

Протоиерей Александр Смирнопуло – Победоносцеву К.П. Письмо из Константинополя о бегстве русских чиновников и духовенства из Турции в связи с положением, вызванным армянской резней // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 255. – А. 1-2.

Рункевич С. Антонин // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871.

Святая земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873-1874. – К.: Типография В. Давиденко, 1878. – Т. 2. – 657 с.

Соколов И.И. Иерусалимская церковь // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1905. – Т. VI. – С. 363-418.

Сообщение об усилении гонений на православных христиан на Ливанской горе и Тирской и Сидонской епархиях от друзов и маронитов // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 23-24.

Судьбы древних памятников Святой земли. Экстраординарного проф. КДА А. Олесницкого. Речь, произнесенная в торжественном собрании КДА. 28 сент. 1875 г. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1875. – 21 с.

* **Порфірій (Успенський К.П.)** (1804-1885) – чигиринський єпископ (з 1865 р.), магістр богослов'я, доктор еллінської словесності, відомий дослідник історичної та культурної спадщини Сходу, колекціонер давніх рукописів та ікон. Народився у родині соборного псаломника м. Костроми. Початкову освіту отримав у Костромському духовному училищі. Згодом закінчив Костромську духовну семінарію та Санкт-Петербурзьку духовну академію. Близько дев'яти років прослужив у різних навчальних закладах в Україні (законовчителем, а згодом професором богословських наук в Одеському Рішельєвському лиці, ректором Одеської духовної семінарії (з 1838 р.) (сан архимандрита отримав у 1833 р.). Одночасно з 1834 р. служив настоятелем Одеського Успенського монастиря та в листопаді 1840 р. був призначений настоятелем церкви при імператорській російській місії у Відні. Наприкінці 1842 р. був відряджений на Схід для ознайомлення з потребами православ'я в Палестині та Сирії. Це призначення, а згодом відрядження на Схід у статусі начальника першої російської духовної місії в Єрусалимі та у зв'язку з цим неодноразові подорожі по різних східних монастирях та місцевостях, визначних з історико-мистецької точки зору, визначили характер наукової діяльності о. Порфірія. При житті преосвященного Порфірія видано понад 70 вчених праць, присвячених історичній, культурній та духовній спадщині східнохристиянських релігійних центрів Палестини, Єгипту (окремо Синаю), Абіссинії (Ефіопія), грецького Афону. Незадовго до смерті о. Порфірія Імператорською публічною бібліотекою (СПб.) було придбано цінне зібрання рукописів відомого сходознавця (ця колекція нараховувала понад 400 рукописів слов'янських, руських, грецьких, арабських, латинських, сирійських, ефіопських та коптських – sic!). Єпископ Порфірій передав Церковно-археологічному музею при Імператорській Київській духовній академії надзвичайно цінне зібрання давніх синайських та грецьких ікон (серед них 4 ікони VI ст.). Після смерті о. Порфірія (1885 р.) на заповідані ним кошти та за сприяння Імператорського Православного Палестинського товариства було видано щоденники та автобіографічні нотатки о. Порфірія під назвою „Книга буття мого”. Помер преосвященний Порфірій у 1885 р. у Москві, куди був переведений на початку 1878 р. з призначенням членом Московської Синодальної Контори та настоятеля ставропігійного Новоспаського монастиря, де він і був похований (Див.: Голубев С. Порфірій (Успенський) // Русский Биографический Словарь. Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцова. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – Т. 14. – С. 593-596; Петров Н.И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. – К.: Типография школы печатного дела, 1912. – Вып. 1. – С. 1).

** За нашим припущенням, автором цієї аналітичної записки був саме Порфірій Успенський, який вважався визнаним фахівцем у питанні зв'язків зі східними православними церквами і підготував її у той час, коли на чолі російської духовної місії в Палестині змінилося вже декілька архієреїв.

*** **Антонін (Капустін А.І.)** (1817-1894) – архімандрит. Син священника Пермської епархії. Освіту отримав у Пермській та Катеринославській семінаріях та Київській духовній академії, яку закінчив магістром у 1843 р. Певний час викладав в академії. Постриг прийняв у 1845 р. 1859 р. призначений настоятелем російської посольської церкви в Афінах, 1853 р. отримав сан архімандрита, а 1856 р. його було переведено до Константинополя, де він перебував при дипломатичній місії. 1865 р. архімандрита Антоніна призначено настоятелем єрусалимської місії, де він і залишався до своєї смерті. Як відзначається в Православній богословській енциклопедії (десятитомне видання, яке видавалося з 1900 р.), в Єрусалимі архімандрит Антонін «увічнив своє ім'я благоустроєм руських будівель у святому граді, устроєм церков та притулків для паломників,... високо та з великою честю, як священнослужитель російської церкви, тримав прапор православ'я». Цінність зроблених архімандритом Антоніном надбань у Святій землі (насамперед, розширено земельну власність місії, а на новопридбаних землях будувалися церкви, притулки, школи для місцевого населення, лікарні) оцінювалась приблизно в 2 млн. рублів. Особливою сторінкою пастирської служби архімандрита Антоніна стало започаткування археологічних досліджень (розкопок) на тих землях, які належали місії. Збираючи різноманітні історичні пам'ятки Палестини та інших земель православного Сходу, архімандрит Антоній заснував музей християнських старожитностей при духовній місії в Єрусалимі. Чимало пам'яток історії та мистецтва Сходу було передано до церковно-археологічних музеїв Російської імперії (в тому числі до КДА) та Ермітажу. Архімандрит Антонін підтримував постійні зв'язки з Київською духовною академією, яку закінчив, в якій викладав, а згодом був обраний почесним членом цього відомого навчального закладу.

Праці архімандрита друкувалися в різноманітних духовних журналах: «Трудах Киевской духовной академии», «Воскресном Чтении», «Духовной Беседе», «Душеполезном Чтении». З виданих окремих творів відомі: «Седмица страстей Христовых» (К., 1850); «Круг подвижных праздников православной церкви» (Т.1 – К., 1850, Т. 2 – М., 1867); «Пять дней на Святой земле и в Иерусалиме» (М., 1866); «Из записок синайского богомольца» (К., 1872); «О древних христианских надписях в Афинах» (СПб., 1874); «Поездка по Румелии» (СПб., 1879); «Из Румелии» (СПб., 1886). Поховано архімандрита Антоніна у спорудженій його клопотаннями церкві на вершині гори Елеонської – місці Вознесіння Ісуса Христа (Рункевич С. Антонин // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871; О последних днях жизни, кончине и погребении настоятеля русской духовной миссии в Палестине архимандрита Антонина. С.А. Терновского. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 9 с.).

**** У церквах Російської імперії традиційно проводилися збори «на поліпшення побуту православних паломників в Палестині» та на користь Гробу Господнього (Див.: Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – С.49)

***** Головною історичною пам'яткою Хеврона був так званий хевронський харам (чотирикутне укріплення: 60 м довжина, 34 м ширина, 18 м висота), побудований одразу після відомого храму Соломона (X ст. до н.е.). Харам вважався святилищем не тільки їдеїв, а й мусульман. У печерах хараму були поховані так звані патріархи, тобто прародителі іудейських племен та сам Авраам (з іудейської – “батько багатьох”), який вважався родоначальником й ісмаїлітів, тобто арабів (Ізмаїл був сином Авраама та рабині Агарі). Вхід до печер був заборонений усім, у тому числі мусульманам. За уявленнями арабів, патріархи перебувають у своїх печерах живими і вразять кожного, хто наважиться увійти до місця їхнього спокою. Землі єрусалимської місії РПЦ розташовувались неподалік від міста (за 1 версту) і займали частину долини Ваді-Зешта та частину пагорба Огіг (Ог-велетен) на західному боці єрусалимської дороги. З тераси руського дому можна було бачити значну частину західної Палестини до Середземного моря (Св. Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873 – 1874. – К.: Типография В. Давыденко, 1878. – Т. 2. – с. 109, 113, 125 - 126).

***** Жалування звичайного священника в українських епархіях за рік становило 300 р.

***** За штатом 1890 р. єрусалимська духовна місія під проводом архімандрита Антоніна складалася з начальника – архімандрита, старшого ієромонаха, 4 ієромонахів, протодиякона, ієродиякона, декількох ченців, 6 послушників, регента, 8 півчих, 2 пономарів, 2 дзвонарів та драгомана (перекладача). На витрати місії з державної скарбниці відпускатися 7.900 р. на рік (Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.406).